

EN DEFENSA DE LA CULTURA COM A MOTOR DE TRANSFORMACIÓ SOCIAL

El primer article de la Nadala és una aproximació acadèmica de la capacitat transformadora de la cultura. Un enfocament teòric que serveix per emmarcar conceptualment la resta de capítols de la publicació i que, en essència, recull tots els elements identificats en el decàleg mūtāre que reproduïm a les pàgines anteriors.

La transversalitat de la cultura en moltes altres àrees del desenvolupament de les societats (Agenda 2030 de les Nacions Unides) i el seu paper clau a l'hora d'oferir respostes no convencionals als reptes socials actuals (Nova Agenda Europea per la Cultura, 2018) ofereix un ampli ventall d'oportunitats a les administracions públiques, però també al tercer sector cultural i a la societat per tal d'alliberar el potencial transformador que la cultura té en les nostres societats.

La cultura fa referència a actituds, valors, llengües, tradicions, creences, arts i sabers que compartim els membres d'una comunitat o societat, però alhora és també la manera com vivim, pensem i ens comportem. La cultura és, doncs, un procés que permet entendre, interpretar i transformar la realitat (CGLU, 2015).

La idea de la cultura com a motor de transformació social no és nova; la política cultural dels primers governs democràtics dels anys vuitanta a Catalunya ja apostava decididament per la recuperació del carrer com a espai festiu, cohesionador i de reivindicació de la cultura popular i tradicional catalana. Els vaivens de la política cultural no han estat mai aliens —especialment en el món local— a aquest poder transformador de la cultura; tampoc el tercer sector cultural a Catalunya, que ha impulsat, des de sempre i des d'àmbits culturals molt diversos, la vessant social de la cultura.

Els darrers anys, organismes internacionals com la UNESCO o europeus com la Comissió Europea han posat la transversalitat i el valor social de la cultura en l'agenda política. La UNESCO ha declarat que la cultura és un element transversal present en la majoria dels objectius de desenvolupament sostenible establerts per l'Agenda 2030 de les Nacions Unides. La cultura, present en moltes facetes de la nostra vida i del territori, permet donar vida als pobles, barris i ciutats, i facilitar que tothom s'hi senti integrat. A més de ser un element imprescindible en les polítiques de regeneració urbana i de reequilibri territorial, té un gran potencial econòmic.

A escala europea, la Nova Agenda Europea per a la Cultura, aprovada el maig del 2018 per la Comissió Europea, inclou l'aprofitament del poder de la cultura i la diversitat cultural per al benestar i la cohesió social com un dels seus tres objectius estratègics. En aquesta línia, des de fa uns quants anys, la Comissió Europea promou i finança projectes que incideixen en el valor social de la cultura, l'impacte de les polítiques culturals a Europa, així com en el potencial de les arts per a l'impuls de solucions no convencionals als reptes socials actuals i emergents.

Més enllà del valor intrínsec, lligat a l'experiència i al valor de les arts per si mateixos, la cultura és capaç de generar beneficis individuals, comunitaris i socials. Amb l'objectiu de tenir evidència d'aquests impactes, tant governs com el tercer sector i també la Comissió Europea han promogut estudis destinats a identificar els diferents beneficis de la cultura.

Les fotografies que il·lustren aquest capítol són del fotògraf Joan Tomás i formen part de «Veus des de la Ribera», un projecte realitzat amb la fundació Mescladís i impulsat per la Taula Cívica de la Ribera per donar visibilitat i reconeixement als veïns d'aquest barri de Montcada i Reixac, amb una gran diversitat cultural, i per afavorir la cohesió social.

EVIDÈNCIA ENTORN DE LES MANIFESTACIONS DEL VALOR SOCIAL DE LA CULTURA

Una part important d'aquests estudis ha associat la realització de pràctiques amateurs, l'educació artística, així com la participació cultural i la presència d'organitzacions i equipaments culturals en el territori, a millors nivells individuals de salut, de benestar i d'educació, així com a beneficis socials lligats al desenvolupament de societats més cohesionades i sostenibles.

En l'àmbit de la salut i el benestar, cada vegada són més nombrosos els estudis que associen l'assistència a activitats artístiques i culturals amb un millor estat de salut i nivells superiors de qualitat de vida. En aquest sentit, hi ha evidència sobre la millora en les condicions clíniques dels malalts quan la música o les arts visuals s'utilitzen en entorns hospitalaris (Royal Society of Public Health, 2013). Aquests estudis mostren com les activitats artístiques i culturals poden tenir un impacte positiu, per exemple, en l'estabilitat física, en la part cognitiva, en l'autoestima, en l'habilitat per relacionar-se a partir de canvis en el comportament i d'una major exposició al contacte social, fins al punt de reduir, a vegades, la durada de les estades hospitalàries (Clift i Staricraft, 2010; Estache i Ginsburgh, 2017; Nova Agenda Europea per a la Cultura, 2018). Així mateix, hi ha estudis que confirmen que l'accés a la cultura és el segon factor més important per al benestar psicològic, precedit només de la salut (Sacco *et al.*, 2011).

En l'àmbit educatiu, la pràctica artística dins i fora del currículum escolar també s'ha associat a millores educatives, com l'adquisició del llenguatge en etapes inicials, el rendiment acadèmic o l'augment de les habilitats cognitives (Pricewaterhouse Coopers, 2010; Arts Council of England, 2014).

Gran part de l'evidència entorn de l'impacte social de la cultura s'ha centrat en programes d'intervenció comunitària relacionats amb les arts com a potenciadores d'habilitats comunicatives, del treball en equip i d'una major consciència i autocontrol personal. Algunes d'aquestes iniciatives han tingut lloc en entorns carceraris, on han contribuït a reduir les probabilitats de tornar a delinquir, millorant també les oportunitats d'inserció laboral (Johnson, Keen i Pritchard, 2010). Una part de l'evidència empírica també mostra com el contacte amb l'art, ja sigui a l'escola o en activitats extraescolars, pot ajudar a reduir el cost social de l'absentisme escolar i augmentar les probabilitats dels joves en risc d'exclusió de millorar el seu rendiment acadèmic i el compromís cívic i social. La participació cultural també contribueix a la inclusió social de la població immigrant, refugiada i, en general, de col·lectius vulnerables (Culture Action Europe, 2018). La participació activa en la vida cultural ofereix, doncs, la motivació i les habilitats per a una major participació cívica, aporta visibilitat a les expressions minoritàries, així com un major potencial de reconeixement mutu i cooperació entre diferents grups en el diàleg intercultural i intergeneracional (CGLU, 2015). Especialment en esdeveniments culturals que tenen lloc en espais públics, la participació cultural crea identitat i sentiment de pertinença, i pot generar normes comunitàries positives (com ara, la tolerància, la diversitat i la llibertat d'expressió). L'art i la cultura també donen identitat a un país o regió, de manera que en milloren la cohesió social (O'Hagan, 2017). Resultats recents entorn de la dimensió coparticipativa (social) de

La participació cultural crea identitat i sentiment de pertinença, i pot ser generadora de normes comunitàries positives (com ara la tolerància, la diversitat i la llibertat d'expressió).

la cultura mostren com en molts casos la simple presència dels altres —estar envoltats de gent en un concert o al carrer— té un impacte positiu sobre la felicitat i el benestar (Filimon, 2018).

La cultura impacta també en altres àrees, com ara la innovació i la creativitat, facilitant l'aparició de nous negocis, la rellevància social de noves idees, l'emprenedoria i propensió al risc, així com l'exploració amb nous models artístics destinats al desenvolupament o testatge de nous productes i serveis. Gràcies a l'educació artística i cultural, els treballadors i treballadores creatius són capaços d'innovar, treballar en equip, comunicar-se i adaptar-se a entorns i requisits canviants, contribuïnt així al creixement social i econòmic de les societats. Estudis sobre la creativitat en el món cultural suggereixen que entorns facilitadors de la diversitat afavoreixen el desenvolupament d'individus disposats a adaptar-se al canvi, capaços de comprometre's amb la creixent complexitat dels estils de vida i valors socials, i amb més possibilitats de destacar en contextos multiculturals. Ser conscients de la complexitat social, confessional i ètnica, i un sentit d'empatia són elements importants per a la democràcia i la cohesió social (Pasikowska-Schnass, 2017).

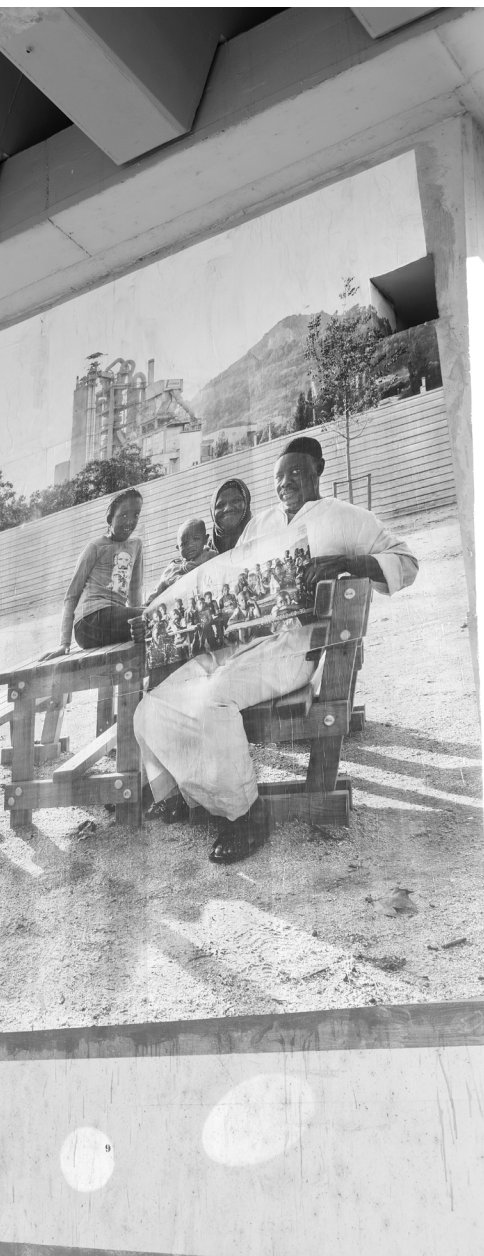
La cultura contribueix al desenvolupament sostenible, ja que influeix en la comprensió que tenim del medi ambient i la relació que hi establim. A través de les pràctiques culturals, valors i visions que tenim del món, la població pot canviar l'ecosistema que l'envolta (CGLU, 2015). La comunitat cultural i creativa està en una posició única a l'hora de transformar el discurs sobre el canvi climàtic i traduir-lo en acció. En aquest sentit, és possible introduir models de producció i difusió artística que minimitzin els impactes mediambientals i alhora creïn mecanismes de regeneració social i ecològica que reforcin i validin l'acció creativa i cultural (Julie's Bicycle Sustaining Creativity).¹

La cultura també té un impacte econòmic en les nostres societats. Tant la participació en activitats culturals com l'oferta cultural en el territori promouen el desenvolupament de les comunitats, augmentant l'atractiu de la zona per a la ciutadania, turistes, negocis, professionals i inversors. La cultura és, doncs, motor de creació, d'ocupació i de dinamització econòmica.

La cultura és també un instrument important en la construcció d'entorns vitals en els quals la ciutadania es pot reconèixer, identificar i desenvolupar. Les infraestructures i activitats culturals, dissenyades adequadament, poden contribuir a la regeneració urbana. En aquest sentit, l'espai públic (com ara carrers, places i àrees comunes de les ciutats) és un recurs clau per a la interacció i la participació cultural (CGLU, 2015).

Així, doncs, no només l'educació artística i la participació cultural (de manera activa i/o receptiva), sinó també la presència d'artistes, equipaments culturals o un teixit cultural actiu, més enllà d'augmentar les oportunitats

1 Per a més informació, vegeu: www.juliesbicycle.com/about-us.

2 Cas extret de l'European Network for Rural Development, *Arts and Culture in Rural Areas. Background material for the 5th NRN Meeting & Amsterdam Rural Forum Amsterdam*, The Netherlands, 11-12 de maig del 2016. Per a més informació, vegeu: enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/nrn5_arts-rural-areas_factsheet.pdf.

individuals i la propensió a participar en les arts, millora l'estatus, el clima i la imatge de la comunitat, promou la cultura de la diversitat a la localitat, pot reduir el crim i la delinqüència, i contribuir al desenvolupament sostenible de les societats.

AGENTS I ENTORNS EN QUÈ LA CULTURA TRANSFORMA LA SOCIETAT

Ja sigui des de les administracions públiques, des del tercer sector o des de la mateixa societat civil, la cultura és una eina potent per a la inclusió social de col·lectius amb risc d'exclusió, però també per a la justícia social, la igualtat, la sostenibilitat mediambiental i la cohesió. Aquesta transformació és especialment important quan té lloc en espais públics, on les activitats són gratuïtes i obertes a tothom.

Ja sigui en entorns fortament urbanitzats com en entorns rurals amb escassa densitat demogràfica, la cultura contribueix al benestar dels habitants. L'art i la cultura garanteixen ciutats més segures, cohesionades, diverses, sostenibles i inclusives amb espais públics que milloren la interacció entre els ciutadans i ciutadanes. Promoure l'art i la cultura ajuda a erradicar l'exclusió, la discriminació i la vulnerabilitat (*Cultura: Futuro Urbano. Informe Mundial sobre la Cultura para el Desarrollo Urbano Sostenible, 2016; Agenda Urbana de Catalunya, 2018*). És necessari, doncs, protegir la diversitat i prevenir la discriminació per raons de gènere, ètnia, creença, edat, orientació sexual, identitat de gènere, ideologia política, renda o discapacitat en l'accés a la cultura. En entorns rurals, les propostes artístiques i culturals, en molts casos, ajuden a donar a conèixer el poble i posar-lo al mapa, motivant la visita de persones de fora del municipi, però també ajuden a compartir a través de les arts un lloc i una manera de sentir entre la comunitat (Ricart, 2018). El projecte Sentes, per exemple, a la regió de Valònia (Bèlgica), té per objectiu la creació d'una xarxa d'art contemporani a l'aire lliure aprofitant camins i rutes d'excursionisme de la regió. A més de facilitar l'estada d'artistes a la regió, que són acollits per la població local, el projecte permet organitzar una setmana de festivitats en què també participen escoles i altres agents locals.²

Tant en àmbits rurals com urbans, les experiències culturals tenen, doncs, una part important de vivència en comunitat i d'emoció compartida. Quan la cultura té lloc al carrer o en espais públics, on l'accés a la cultura és més fàcil, les sensacions i la transmissió de símbols o d'idees generen un doble impacte social. D'una banda, el sentiment de pertinença a una comunitat, és a dir, la generació o alimentació d'un vincle social amb la pròpia identitat o comunitat, que sol anar acompanyat de la identificació i l'orgull del que se sent com a propi. Aquest impacte pot ser positiu i generar cohesió social, però a vegades també pot ser negatiu si afavoreix l'exclusió. En aquests casos, l'acció dels agents culturals és decisiva per disminuir aquestes i altres externalitats negatives que a vegades genera la cultura. D'altra banda, mitjançant el coneixement d'altres persones i comunitats diferents, la cultura permet la creació de ponts socials, afavorint l'obertura a noves relacions i el foment de la interculturalitat, així com la diversitat cultural. En-

tre els nombrosos casos existents, «La Desfilada de Sant Martí [*De Sint Maarten Parade*]» inclosa en el llibre de Matarasso (2019) sobre arts participatives s'ha convertit en el gran esdeveniment cultural participatiu i inclusiu de la ciutat d'Utrecht (Països Baixos). L'any 2016, prop de trenta-cinc organitzacions van participar en la preparació de l'esdeveniment, en què col·laboren des de residències de gent gran fins a centres de refugiats, esglésies, escoles i altres espais socials. La desfilada, que ha esdevingut un símbol de la ciutat multicultural moderna, treballa per connectar persones mitjançant les seves experiències a través de l'art.³ Un altre exemple inclòs, en aquest cas, en el banc de bones pràctiques de l'Agenda 21 de la cultura són els processos participatius a la ciutat d'Angers (França): «Uneix cors» i «Artaq». El primer, que es duu a terme des de l'any 1999, té lloc al voltant de les arts de carrer i del circ, mentre que el segon és un festival d'arts urbanes que es desenvolupa des del 2010. En ambdós casos es tracta d'esdeveniments emblemàtics, arrelats en el paisatge cultural d'Angers, que estrenyen el vincle de la ciutadania amb els actors culturals locals i amb les associacions, en un marc de tallers participatius i accions col·lectives.⁴

A vegades, aquests beneficis socials es produeixen espontàniament; d'altres, són els agents culturals els que faciliten que aquesta transformació de la societat mitjançant la cultura sigui possible. Al llarg dels anys, les administracions públiques han tirat endavant projectes diversos en els quals les arts i la cultura s'han utilitzat com a eina d'intervenció amb grups en situació d'exclusió social i en comunitats vulnerables. Entre aquests projectes destinats a la inclusió social, la interculturalitat i la cultura de la pau, s'hi troben els «tallers d'art que es realitzen a les presons i als hospitals; els projectes d'arts escèniques i música amb persones amb trastorn mental o diversitat funcional; els tallers d'art amb persones grans amb demències i amb col·lectius vulnerables; el teatre social en contextos diversos, i un llarg etcètera de projectes en què s'acompanyen persones, grups i barris a través de processos de creació individual i col·lectiva amb l'objectiu de millorar la vida de les persones i la convivència comunitària» (Moreno, 2018: 87). En l'àmbit mediambiental, cal destacar el paper pioner del Consell de la Cultura i les Arts d'Anglaterra (Arts Council England), que l'any 2012 va decidir introduir requisits mediambientals en els seus acords de finançament. En només cinc anys s'han produït significatius beneficis mediambientals, financers, organitzatius i creatius, que han possibilitat un salt cap a una economia cultural més sostenible.⁵ En l'àmbit de la cohesió social, cal destacar diverses iniciatives impulsades per l'ajuntament de la ciutat de Bogotà per tal de reglamentar la pràctica responsable del grafit i el seu reconeixement com a pràctica cultural i artística. Des de l'ajuntament es va donar suport a experiències locals de col·lectius de grafit amb l'objectiu de fer visible i promoure'n la pràctica responsable; també es va discutir el grafit en clau de cultura democràtica, és a dir, com un espai de tensió enfront de les postures que una part de la ciutadania i institucions tenen sobre el tema, i es va implementar el programa «Multiplicadors de Cultura per a la Vida», un procés de formació per fer del grafit un escenari de construcció conjunta de democràcia, adreçat a generar acords de ciutat, i a incrementar la confiança en les entitats públiques.⁶

³ Per a més informació, vegeu: www.sintmaartenparade.nl.

⁴ Per a més informació, vegeu: obs.agenda21culture.net/es/good-practices/habitantes-y-actores-en-eventos-de-la-ciudad-de-angers.

⁵ Per a més informació, vegeu: www.artscouncil.org.uk/resilience-and-sustainability/environmental-programme.

⁶ Per a més informació vegeu: obs.agenda21culture.net/es/good-practices/bogota-rup.

La sostenibilitat dels impactes que la cultura té en la societat depèn de la seva avaluació, així com de la participació de tots els agents implicats.

El teixit associatiu també ha estat i és un agent clau en la integració de persones nouvingudes i en risc d'exclusió social. La cultura en general, i, en especial, la que té lloc en els espais públics, ha afavorit les relacions interculturals, ha facilitat que les poblacions nouvingudes formin part de la societat d'acollida sense renunciar a les seves arrels. De la mateixa manera, ha permès que la societat que acull conegui i compregui la cultura de les persones nouvingudes. Així, la cultura pròpia ajuda a entendre les altres cultures, a respectar-les i valorar-les, i a establir-hi llaços que ens permetin interactuar i intercanviar. Cada cop hi ha més exemples de com a través de la cultura es pot aconseguir la inclusió de persones migrants i refugiades. Del recull que se'n fa al «Compendi de Polítiques Culturals i Tendències» [*Compendium of Cultural Policies and Trends*]⁷ cal destacar, per exemple, el Festival de Refugiats a Escòcia (Refugee Festival Scotland) coordinat pel Consell de Refugiats Escocès, una associació dedicada a donar suport a persones que s'han vist obligades a fugir de casa seva per la guerra o per la vulneració de drets humans. El festival, que se celebra des de l'any 2000, té l'objectiu principal de millorar la comprensió mútua entre refugiats i comunitat local, i inclou espectacles de música, art, cinema i activitats familiars.⁸

QUINS SÓN ELS REPTES I LES LÍNIES DE FUTUR?

Els projectes artístics i culturals poden generar molts impactes no intencionats positius en la societat, però només podran ser sostenibles i comptar amb el suport dels diferents actors implicats si existeix una planificació conscient i sistemàtica, així com una avaluació dels seus impactes. Només en aquests casos els projectes són capaços d'implementar canvis en la societat (Anttonen [*et al.*], 2016).

Els beneficis, l'impacte i el valor social de la cultura, però també altres conceptes relacionats, fa temps que són objecte d'estudi de l'acadèmia i professionals de la cultura. El terme «social» s'acostuma a referir a activitats realitzades en el context de diverses minories, com ara la gent gran, la població immigrada, els nens i nenes en risc d'exclusió social, però també de diferents gèneres i grups culturals, i es fa servir també en contextos de benestar i salut. L'expressió «en la societat» fa referència a les activitats humanes de la societat considerada en conjunt, de manera que quan es parla d'«impacte en la societat» es té una perspectiva més àmplia que la merament «social», ja que abasta altres activitats, com, per exemple, el desenvolupament urbà (Anttonen [*et al.*], 2016).

⁷ Per a més informació, vegeu: www.culturalpolicies.net/web/seioc-mig-database.php.

⁸ Per a més informació, vegeu: www.refugeefestivalscotland.co.uk/events/refugee-festival-scotland-2019-launch.

En apartats anteriors s'ha vist com l'impacte en la societat d'un projecte artístic o d'un esdeveniment cultural pot ser entès com un canvi en els individus i/o en la forma de pensar o actuar dels grups, a causa del seu compromís o participació en el projecte. Tanmateix, aquest impacte social només pot ser observat a llarg termini, i aquí la relació entre l'impacte percebut i el projecte també es pot veure afectat per d'altres factors de la vida dels individus o de la comunitat. L'avaluació de l'impacte no és, per tant, fàcil ni està exempta de crítiques. Però és rellevant, entre altres raons, perquè augmenta les possibilitats d'aconseguir més influència i compromís, i, per tant, de tenir un impacte més ampli. D'altra banda, l'impacte en la societat dels projectes culturals passa per la implicació de tots els agents i de la ciutadania tant en el disseny com la implementació de la proposta cultural.

L'enorme potencial de la cultura en la nostra societat no pot ser, doncs, menystingut. La transversalitat en moltes altres àrees del desenvolupament de les societats (Agenda 2030 de les Nacions Unides) i el seu paper clau a l'hora de donar respostes no convencionals als reptes socials actuals (Nova Agenda Europea per a la Cultura, 2018) obren un horitzó d'oportunitats per a les administracions públiques, però també per al tercer sector cultural i per a la societat en el sentit més ampli, fet que permet alliberar el potencial transformador que la cultura té en les nostres societats.

Referències bibliogràfiques:

- ANTTONEN, R. [et al.] (2016). *Gestión de Proyectos Artísticos con Impacto en la Sociedad. Guía de Estudio*. Bilbao: Managing Art Projects with Societal Impact in a Nutshell.
- ARTS COUNCIL ENGLAND (2014). *The value of arts and culture to people and society. An evidence review*. Manchester: Arts Council England. Disponible en línia: <<http://www.artscouncil.org.uk/exploring-value-arts-and-culture/value-arts-and-culture-people-and-society>>.
- CGLU – CIUDADES Y GOBIERNOS LOCALES UNIDOS (2015). *Cultura 21. Agenda 21 de la Cultura*. Barcelona: CGLU.
- CLIFT, S.; HANCOX, G. (2010). «The significance of choral singing for sustaining psychological wellbeing findings from a survey of choristers in England, Australia and Germany», *Music Performance Research*, vol 3 (1), Special Issue Music and Health, p. 79-96.
- CULTURE ACTION EUROPE (2018). *The value and values of culture*, Culture Action Europe.
- ESTACHE, A.; GINSBURGH, V. (2017). *Sobre la música, la felicidad y la salud: ¿qué sabemos al respecto?*, Observatorio Social de «la Caixa».
- FILIMON, N. (2018). «L'impacte de la cultura i el lleure sobre la felicitat dels espanyols». Observatorio Social «la Caixa». Disponible en línia: <<https://observatoriosociallacaixa.org/ca/-/el-impacto-de-la-cultura-y-el-ocio-en-la-felicidad-de-los-espanoles>>.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2018). *Declaració per una Agenda Urbana de Catalunya*. Disponible en línia: <http://agendaurbanacatalunya.cat/wp-content/uploads/2019/02/Declaraci%C3%B3-definitiva_CAT_201902.pdf>.
- GUETZKOW, J. (2002). «How the Arts Impact Communities: An introduction to the literature on arts impact Studies», *Working Paper Series*, 20, Princeton University.
- JOHNSON, H.; KEEN, S.; PRITCHARD, D. (2010). *Unlocking value: The economic benefit of the arts in criminal justice*, New Philanthropy Capital, 2010.
- KING'S COLLEGE OF LONDON (2017). *Towards cultural democracy: promoting cultural capabilities for everyone*. Disponible en línia: <<https://www.kcl.ac.uk/Cultural/-/Projects/Towards-cultural-democracy.aspx>>.
- MATARASSO, F. (2019). *A Restless Art: How participation won, and why it matters*. Londres: Calouste Gulbenkian Foundation.
- MORENO, A. (2018). «La mediació artística com a eina per a la transformació social». A: Consell Nacional de la Cultura i de les Arts CoNCA (ed.), *Estat de la cultura i de les arts 06_2018. Dimensió social de la cultura*, p. 85-97.
- O'HAGAN, J. W. (2017). «La contribució més important de l'art és donar identitat a un país o una regió», Observatorio Social «la Caixa». Disponible en línia: <<https://observatoriosociallacaixa.org/ca/-/la-contribucion-mas-importante-del-arte-es-dar-identidad-a-un-pais-o-una-region>>.
- PASIKOWSKA-SCHNASS, M. (2017). *Arts, culture, and cultural awareness in education*. Briefing European Parliamentary Research Service.
- PRICERWATERHOUSE COOPERS (2010). *The Economic Value of Creative Partnerships, Creativity Culture and Education*.
- RICART, M. (2018). «Aprentent a moure'ns pels estrats dels processos creatius. Apunts per a una nova mirada a la creació artística en els entorns rurals». A: Consell Nacional de la Cultura i de les Arts CoNCA (ed.) *Estat de la cultura i de les arts 06_2018. Dimensió social de la cultura*, p. 55-70.
- ROYAL SOCIETY OF PUBLIC HEALTH (2013). *Arts Health and Wellbeing Beyond the Millenium: How far have we come and where do we want to go?*, RSPH and the Philipp Family Foundation.
- SACCO [et al.] (2011). *The Interaction Between Culture, Health and Psychological Well-Being*. Disponible en línia: <https://www.researchgate.net/publication/226193693_The_Interaction_Between_Culture_Health_and_Psychological_Well-Being_Project>.